

FELSEFE DÜNYASI

2023/ YAZ/SUMMER Sayı/Issue: 77

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim
üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe
Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin
doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında
yayınlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's
Index ve TÜBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN tarafından
dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is
published biannually. It is indexed by Philosopher's
Index and TUBITAK ULAKBİM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Sebile Başok Diş (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi)
Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. Kenan Tekin (Yalova Üniversitesi)
Dr. Nazan Yeşilkaya (Şırnak Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri/Spelling and Language Editors

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)
Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi)

Fiyatı/Price: 150,00 TL

Basım Tarihi : Temmuz 2023, 300 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 231 54 40
<https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi
IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Bizim Büro Matbaacılık
Zübeyde Hanım Mahallesi Sanayi 1. Cd. &. Sedef
Sk. 6/1, 06070 İskitler-Altındağ / ANKARA
Tel: 0(312) 229 99 28

ADAM SMITH'İN AHLAK KURAMINDA HAYAL GÜCÜNÜN ROLÜ

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 77, Yaz 2023, ss. 165-189.

Geliş Tarihi: 01.02.2023 | Kabul Tarihi: 09.05.2023

DOI: 10.58634/felsefedunyasi.1246255

Nil AVCI*

Giriş

Adam Smith (1723-1790), *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın (1759) yedinci kısmının ikinci bölümünde erdemini doğasını inceledikten sonra, aynı kısmın üçüncü bölümünde ahlaki yargı ilkesinin kaynağını tartışmaya açar. Bunu yapma amacı kendi ahlaki kuramının diğer kuramlarla olan benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak ve diğer ahlaki kuramlara dair eleştirilerini aktarmaktır.¹ Smith'in bu bölümdeki değerlendirmeleri onun kuramını yalnızca rasyonalist ve egoist ahlak kuramlarından ayırmakla kalmaz aynı zamanda dahil olduğu duygucu ahlak geleneğinden ayrıldığı boyutu da sunar. Bu yüzden bu kısım eserin giriş değil de sonuç bölümüne ait olsa da, Smith'in ahlaki duygular kuramının ayırt edici temel özelliğini görmek için iyi bir başlangıç noktasıdır.

Smith için ahlaki yargılama süreci, karakterlerin ve davranışların değerlendirildiği, onayın ya da kınamanın, ödülün ya da cezanın hak edilip edilmediğinin kararının verildiği bir süreçtir. Smith ahlaki değerlendirme ilkesini "onaylama ilkesi" olarak adlandırır.² Ona göre, onaylama ilkesinin

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi. E-mail: nil.avci@omu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-5989-5895

1 Craig Smith, Smith'e göre bahsi geçen her bir kuramın çok boyutlu ahlaki deneyimin bir boyutunu yakalayabildiğini ve bu anlamda başarılı olduğunu fakat tüm ahlakiliği bu tek boyut üzerinden tanımladığı için de başarısız olduğunu yazar. Craig Smith, *Adam Smith* (Cambridge: Polity Press, 2020), 41.

2 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 371. Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Derman Kızılay (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 455. Aksi belirtilmediği takdirde, makale boyunca esere atıflar metnin özgün dilindeki baskısına yapılacaktır ve metinden alıntıların Türkçe çevirileri, eserin yayımlanmış Türkçe çevirisi

kaynağı sorgulandığında filozofların verdiği üç farklı cevap ile karşılaşırız. Birinci cevap ahlaki değerlendirmelerimizin kaynağının öz sevgi (ben sevgisi) olduğudur. Bu durumda davranışların ve eylemlerin uygunlukları ya da uygun olmayışları (onaylanma ya da kınanmaları) bizi mutlu edip etmedikleri üzerinden değerlendirilir. İkinci cevap, ahlaki değerlendirmenin kaynağının aklın doğruyu ve yanlış ayırt etme gücü olduğudur. Bu durumda eylemler akla uygunlukları bakımından değerlendirilir. Son cevap ise eylemlerin, davranışların ya da duyguların bizde oluşturdukları tiksinti ya da tatmin duygularına göre ahlaki değer kazanıyor olduğudur. Kısaca Smith ahlaki onaylama ilkesinin kaynağının şu üçünden biri olduğunun iddia edilebileceğini düşünmektedir: öz sevgi, akıl ya da duygu.

Smith ilk önce onaylama ilkesinin öz sevgi olduğunu ileri süren ahlaki kuramcılarının fikirlerini tartışmaya açar. Ona göre erdem ve ahlaki kusur değerlendirmelerini öz sevgiye dayandırmak, esasında ahlaki değeri fayda ve zarar üzerine temellendirmektir. Buradaki iddia davranışların toplumun refahı için yararlı olup olmadıklarına göre ahlaki değer kazandığı iddiasıdır. Toplumun refahı için yararlı olan davranışlar erdemli, zararlı olanlar ise kusurlu davranışlar olarak görülür. Öte yandan, öz sevgi kuramcıları kişinin toplumun refahıyla ilgilenmesinin altında bir öz çıkar fikri yattığını ve kişinin aslında toplumsal refahın getireceği bireysel refahla ilgilendiğini düşünürler.³ Kişi başkalarına yönelir, bir toplum oluşturur ve bu toplumdaki düzeni devam ettirmeye çalışır çünkü kendi emniyeti ve refahını amaçlamaktadır. Smith erdemin toplumdaki düzeni devam ettirmesi sebebiyle onaylanabileceğini kabul eder fakat bunun farklı bir açıklaması olduğunu düşünür. Erdemin toplumda düzeni sağladığı için onaylanması aslında genel olarak *işe yararlılığın (faydanın) güzelliğinin* onaylanmasıdır.⁴ Smith insanlık tarihindeki kimi karakterlerin eylemlerini de onaylayıp kınadığımızı oysa bu karakterlerin bize hiçbir faydası ya da zararı olmadığını ve olmayacağını, yani değerlendirmenin öz sevgiden ya da çıkardan bağımsız olduğunu yazar.⁵ Bu yüzden, erdemin toplumun düzeni göz önünde tutularak onaylanması öz sevgide temellenemez. Tarihteki karakterler, bu karakterlerin oluşturacağı toplumun nasıl bir toplum olacağını; uyumlu ve düzenli (güzel) bir toplum olup olmayacağını tahayyül etmemiz sonucu bir de-

ile karşılaştırmalı olarak, yazar tarafından yapılmıştır. *Ahlaki Duygular Kuramı'nın* farklı baskılarının sebepleri için ayrıca bkz. Gökhan Murteza, *Ahlak, İktisat ve Bilim, Adam Smith Felsefesine Giriş* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 83-88.

3 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 373.

4 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 372-3.

5 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 373-4.

ğer kazanır.⁶ Smith'in bu görüşleri temelde ahlaklılığı öz sevgi üzerine inşa eden Thomas Hobbes (1588-1679) ve Bernard de Mandeville (1670-1733) ve gibi filozoflara yönelttiği eleştiriler olarak okunabilir.

Onaylama ilkesinin kaynağının akıl olduğunu öne süren kuramı tartışırken Smith, erdemın akla uygun olduğunu bazı açılardan kabul edilebilir olduğunu yazar.⁷ Ona göre genel ilkelerin, örneğın adaletin bazı temel ilkelerinin, tümevarım ile türetildiği açıktır. Ayrıca ahlaki yargılarımızın her zaman anlık duygu ve hislerimize bağlı olmadığı ve çoğunlukla genel ilkelere ile düzenlendiği de açıktır. Aksi durumda, anlık duygularımızın yanılmalara ya da koşullara bağlı olarak kolayca değişmesinin mümkün olduğu düşünülduğünde, ahlaki yargılar bütünüyle belirsiz ve istikrarsız olurdu. Buna rağmen genel kurallar ahlaki değere dair "ilk algılarımız" ya da hususi yaşantılarımız değildir; bu kurallar ilk algıların sonucudur.⁸ Değerin ilk algıları, algı olma bakımından aklımızın nesnesi olamaz. Bir şeye, o şey salt neyse o olduğu için, kendinde bir amaç olarak, olumlu ve olumsuz değer atfedilmesi ancak doğrudan hissedilen hoşnutluk ya da rahatsızlık duygusu yoluyla olabilir. Oysaki akıl bir şeyi doğrudan olumlu ya da olumsuz idrak edemez; akıl ancak söz konusu şeyi haz vaat eden başka bir amaç için araç olarak gördüğünde, amaca verdiği değer sonucu, ona bir tür olumluluk ve olumsuzluk atfedebilir. Smith'e göre, şeyleri amaçlardan bağımsız değerli kılan, akıl değil, duyu ya da hissiyatlar olabilir. Erdemi arzulanır, kusuru ise tiksindirici kılan da yine duygulardır.

Smith ahlaki değerın kaynağını duygu olarak belirledikten sonra, onaylama ilkesinin kaynağını duyguda bulan görüşleri ikiye ayırarak devam eder. İlk Francis Hutcheson'ın (1694-1746) ahlaki duyu yetisi fikrini ele alır. İkinci olarak ise ahlaki değerlendirmenin kaynağının duygudaşlık (*sympathy*) olduğunu ileri süren kuramları tartışır.⁹ Hutcheson ile başlanacak

6 *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın dördüncü kısmında Smith işe yararlılığı ve ona dair verdiğimiz yargıların niteliklerini etraflıca tartışır. Bu kısımda Smith işe yarar olanın salt güzelliğinden dolayı haz verebileceğinin gözden kaçırıldığını söyleyerek önemli bir ayrıma gider. İşe yararlığın verdiği hazı, amaçlara ulaşıldığında faydanın (amacın) getireceği hazdan ayırır. İşe yararlıktan alınan haz, amaç ne olursa olsun (gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin), araçların bir amaç için uygunluğundan alınan hazdır. Bir bütündeki ya da sistemdeki parçaların o bütünün ya da sistemin tasarlandığı amaç için uygunluğu o sistemden haz alınmasını ve parçalara olumlu değer atfedilmesini sağlar; fakat bu haz, değer atfedene getireceği fayda ya da ulaşılmış olan amaçtan kaynaklı değildir. Bkz. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 209-218.

7 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 377.

8 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 377.

9 Stephen Darwall ahlak alanında tartışılan duygudaşlığın aslında empatinin bir formu olduğunu fakat buna rağmen empati (*empathy*) sözcüğünün yerine duygudaşlık (*sympathy*) kullanıldığını çünkü empati sözcüğünün İngilizceye 1909 yılında eklendiğini yazar. Theodor Lipps'in estetik alanından psikoloji alanına taşıdığı Almanca *Einfühlung* kavramını karşılamak için Edward Titchener 1909 yılında İngilizce

olursa, Hutcheson duyusal dışsal algılara haiz olmamızı sağlayan beş duyumuz ile benzerlik kurarak (doğa tarafından bahşedilmiş) özel bir ahlaki algı yetisine sahip olduğumuzu ileri sürer.¹⁰ Cisimler dış duyuları etkileyerek nesnelere belirli niteliklere sahipmiş gibi algılanmasını sağlar. Benzer biçimde zihinsel etkilenimler de ayrı, özel bir duyu yetisine temas edip davranış ve edimlerin ahlaki niteliklere sahipmiş gibi algılanmasını sağlar. Hutcheson, dolaysız bir iç duyu olarak açıkladığı bu özel yetiye ahlaki duyu (*moral sense*) adını vermiştir. Ahlaki duyunun bir davranıştaki erdemi algılanması, ki bu ancak edim hayırseverlikten dolayı yapılmışsa mümkündür, onu onaylamasıyla özdeşir.¹¹ Kendimizde ya da başkasında erdemi ve kusuru algıladığımız ahlaki duyunun yanı sıra, güzellik ve çirkinliğe dair algımız, başkalarının acı ve mutlulukları karşısında acı ve mutluluk hissettiğimiz “ortak duyumuz” ve utanç ya da onur gibi duygularımız da zihnin bu özel duyusunun örnekleridir.¹² Smith’e göre Hutcheson’ın bu kuramı şu sonuca sebep olmuştur: nasıl ki görme duyusunun algıladığı kırmızı niteliği duyunun kendisinin özelliği değil fakat nesnenin özelliği ise, Hutcheson’a göre, benzer bir şekilde, ahlaki yetinin kendisi de kusurlu ya da erdemli olamayacaktır. Kusurlu ya da erdemli olmak ahlaki duyunun nesnesinin niteliğidir.

Smith’in Hutcheson’a ilk karşı çıkışının bu noktada başladığı iddia edilebilir. Bu karşı çıkışla birlikte de kendi kuramının diğer duygu kuramlarından farklılığıyla karşılaşırız. Basitçe, Smith bir zorbanın adaletsizliğini erdemli bulan, onu onaylayan ve alkışlayan biriyle karşılaştığımızda ona karşı şiddet-

empathy sözcüğünü uydurmuştur. Bu yüzden günümüzde duygudaşlığı karşılayan terimin empati olduğu söylenebilir. Stephen Darwall, “Empathy, Sympathy, Care”, *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 89, no. 2/3 (1998): 261-282, 262.

- 10 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 379-80.
- 11 Hutcheson hem *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections*’da hem de *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue in two Treatises*’de duyu ile kastettiği şeyin herhangi bir forma ya da ideye, maruz kalmaya ve ondan zorunlu olarak hoşnutluk duymaya ayarlanmış/belirlenmiş olmak olduğunu yazar. Locke’un fikirlerini kabul ederek bu idelerin, bir nesnenin ideleri olmaları bakımından, bir duyu idesi gibi basit değil fakat kompleks ideler olduğunu söyler. Hutcheson’a göre algısı aynı zamanda bir haz ya da kaçınma durumuyla birlikte ortaya çıkan nesnelere dış duyunun nesnelere ile sınırlı değildir. İç duyu “sürekliğin, düzenin ve uyumun güzelliğini algılama gücü”dür. Kısaca estetik hazlarımız iç duyuya aittir. İç duyunun bir formu olan “ahlaki duyu” ise erdemli rasyonel faillerin duygulanımlarından, edimlerinden ya da karakterlerinden, bir çıkar gözetmeksizin, edilgin olarak, hoşnutluk ya da rahatsızlık duymaya ayarlanmış/belirlenmiş olmaktadır. Ahlaki olarak erdemli görülen kişideki (algının nesnesindeki) nitelik, hayırseverliktir. Hayırseverliğin algılanmasıyla hissedilen haz ahlaki onaylama anlamına gelir. Francis Hutcheson, *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections* (London: W. Innys, J. Richardson vd., 1756), 4; Francis Hutcheson, *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue in two Treatises*, ed. Wolfgang Leidhold (Indianapolis: Liberty Fund, 2004), 7-10, 22, 88-92.
- 12 Francis Hutcheson, *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections*, 3-5. Hutcheson Joseph Addison’ı takip ederek iç duyunun hazlarını “hayal gücünün hazları” olarak adlandırır.

li bir öfke ve nefret ile dolacağımızı söyler.¹³ Onun ahlaki duyusunun yetersiz olduğunu düşünerek ya da bir körün görmüyor olması gibi bu duyusun doğal olarak işlemediğini söyleyerek onu yargılamaktan muaf tutmak bir yana, onu büyük bir ahlaki çöküş içinde görürüz. Hatta ona karşı, zorbaya duyacağımız nefretten daha şiddetlisini hissederiz çünkü hiç olmazsa zorbanın durumuna ve davranışlarının güdülerine dair belirli bir tahayyülümüz olabilir. Kısaca Smith'e göre başkalarının ahlaki olarak neyi onaylayıp neyi onaylamadıklarının bizzat kendileri de ahlaki değerlendirmenin konusudur. Kişiler ahlaki yeterliliklerinden ya da eksikliklerinden sorumlu tutulmalıdırlar. Bu yüzden ahlaki duygulanım sürecini edilgin, refleks bir duyu yerine etkin ve geliştirilebilir, yönlendirilebilir bir üretim olarak düşünmek gerekmektedir. Bu noktada Smith'in sorduğu soru şudur: dışsal duyularımıza koşut refleks bir duyu yetisine sahip olmasak da ahlaki onay ya da reddimiz, haz ya da acı, minnet ya da öfke gibi duygularımızdan ayrı, kendine has bir duyu olabilir mi? Hususi bir *ahlaki doğru ya da yanlış duygusu* mümkün müdür?

Smith, hususi bir duygunun, örneğin öfkenin, farklı çehrelere bürünerek kendini görünür kılabileceğini fakat hangi duyguya o oluşunu yitirmeyeceğini yazar.¹⁴ Fakat duygular ya da davranışları onayladığımızda hissettiğimiz duygular, özdeşliğe sahip olamayacak kadar farklılık gösterirler. Herhangi bir davranış kalıbını, tepkiyi ya da edimi çok sakin bir duyu (minnet) ile onaylarken, diğerlerini çok şiddetli zıt bir duyu (öfke) ile de onaylayabiliriz. Bu yüzden ahlaki onayın tek bir duyu türüne indirgenmesi mümkün değildir. Bununla birlikte Smith, hissedilen ve isim verilen tüm duygular dışında, ayrıca hissedilmesi gereken (hiçbir duyguya karışmamış) hususi bir duygunun örneğini hiç duymadığını yazar.¹⁵ Smith koşullara bağlı olarak iki zıt eylemi, davranışı ya da duyguyu onaylayabilmemizin kaynağının tek bir duyu değil fakat *duygudaşlık* olduğunu söyler. Aynı şekilde, başkalarının ahlaki onaylama ya da kınamalarının onaylanması ya da kınanması da onlarla belirli bir duygudaşlık kurulması ile mümkündür. Başka bir ifadeyle, yalnızca duygular, davranışlar ya da eylemler değil ahlaki yargıların kendileri de iyi ya da kötü olabilir, onaylanır ya da kınanabilir. İşte Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın VII. kısmında değerlendirmelerin kendilerinin de değerlendirilebileceği, ahlaki eleştiri ve ilerlemeye olanak tanıyan yeni duyu kuramını diğer duyu kuramcılarından asli olarak böyle ayırt eder. Özellikle adaletin mümkün olması, ceza ve ödülün verilmesi, edilgin bir ahlaki duy-

13 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 381-2.

14 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 383.

15 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 385.

dan çok ahlaki benliğini kurmaktan sorumlu tutulabilecek etkin bir ahlaki özneliği gerektirir. Ahlaki yaşantıda edilgin değil fakat etkin olmaya yapılan bu vurgu etkin bir yetiyi, hayal gücünün rolünü ima eder. Fakat Smith'in son bir iddiayı daha çürütmesi gerekecektir. Bu iddia duygudaşlığın da edilgin bir konumu işaret ettiği iddiasıdır.

Smith'in Hutcheson'a karşı çıkararak ahlaki duygunun refleks duyu olduğu iddiasını reddetmesi, duygudaşlığın başkasının duygusunun edilgin bir yanısı (ya da yeniden üretimi) olduğu iddiasını reddetmesi ile birlikte ilerler. Smith'in reddi onun David Hume'un (1711-1776) ahlaki kuramına dair itirazı olarak okunabilir. Ahlaki duyu önerisini reddeden Hume, ahlaki değerlendirmelerin başkasıyla kurulan duygudaşlık sonucu olduğunu düşünür fakat duygudaşlığı, ahlaki duyuya benzer bir biçimde, edilgin (mekanik ve istem dışı) bir psikolojik işleyiş olarak betimler. İnsanlarda olduğu kadar hayvanlarda da gözlemlenen duygudaşlık, tutkuların edilgin ve istemsiz olarak bir başkasına iletilmesidir.¹⁶ Başkasının neşesini, acısını ya da öfkesini paylaşmayı bir tür "bulaşma"ya¹⁷ benzeten Hume *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de (A Treatise of Human Nature) (1739) şöyle yazar: "Eşit ölçüde gerilmiş tellerde bir telin hareketini diğerine de iletmesi gibi, tüm duygular da kolayca bir kişiden bir başkasına geçer ve her insanda bu duyguya karşılık düşen hareketlere sebep olur."¹⁸ Gülümseyen bir yüz gördüğümüzde birdenbire zihinsel bir rahatlık duyarız ya da acı dolu bir yüz aniden sıkıntı hissetmemize sebep olur. Hume bu duygudaşlığı idelerin canlı ve kuvvetli izlenimlere ya da tutkulara dönüşmesi olarak açıklar.¹⁹ Başkasının yaşadığı acıyı ya da korkuyu deneyimleyemeyiz, o onun acısıdır. Biz yalnızca onun yüzündeki ya da davranışlarındaki acı belirtilerinin içsel bir şeyin sonucu olduğunu düşünürüz. Acı ifadelerinin *nedeni* olarak onun hissettiği acının bir idesine (zihinsel tasarımına) sahip oluruz. Fakat bu ide zihnimizde doğrudan öyle canlı ve kuvvetli hale gelir ki karşımızdakinin özgün duygusu ile eşit seviyede ve türde bir duyguya dönüşür. Böylece duygu iletilmiş, paylaşılmış olur. İşte edimler, olaylar, güdüler, karakterler söz konusu olduğunda, karşımızdaki ile kurduğumuz bu duygudaşlık; ya da daha iyi bir ifade ile, onun güdüleri, edimleri, karakter özelliklerinin başkasında ve kendinde sebep olmaya meyilli haz ve acı hissi ile kurulan duygudaşlık ahlaki onay ya da kınamamızın kö-

16 David Hume, A Treatise of Human Nature, ed. L. A. Selby-Bigge (Oxford: Clarendon Press, 1888), 398.

17 Hume *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de tutkuları "bulaşıcı" olarak nitelendirir. Bundan yola çıkarak Stephan Darwall Hume'un duygudaşlığını bir tür "duygusal bulaşma" olarak adlandırır. Stephen Darwall, "Empathy, Sympathy, Care", Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition 89, no. 2/3 (1998): 261-282, 264.

18 David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2015), 383.

19 David Hume, A Treatise of Human Nature, 316-324.

kenini oluşturur.²⁰ Ahlaki onay ilkesinin kaynağının duygudaşlık olduğunu savunan Smith bu konuda Hume ile anlaşır. Bununla birlikte duygudaşlığın bu edilgin tarifi, ya da Sam Fleischacker'ın adlandırdığı haliyle Hume'un insan doğasına içkin "biyolojik duygudaşlık" anlayışı Smith'in ahlak kuramı için kabul edilebilir değildir.²¹ Smith ahlaki duygudaşlığın edilgin bir tepki değil fakat sürekliliği olan etkin, dönüştürülebilir, iyileştirilebilir bir deneyim sürecini imlediğini düşünür. Bu süreç, duyguların hem şiddet hem de tür bakımından karşılıklı olarak mütemadiyen uyumlandığı bir süreçtir.²² Aynı zamanda o, hangi duyguların hissedilmesi gerektiğinin belirlendiği öznelarası bir deneyime tekabül eder. Smith'in duygudaşlığı bu anlamıyla savunabilmesi ise onu hayal gücünün edilgin ve kopyalayıcı değil yaratıcı/kurgulayıcı gücüne bağlamasıyla mümkün olmuştur.

Hayal Gücü ve Duygudaşlık

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nin başlangıcında insanın, doğası gereği, başkalarının yaşantılarıyla, mutluluklarıyla ve kederleriyle hiçbir çıkar gütmenden ilgilendiğini yazar. Başkasının talihine dair bu bencil olamayan çıkarsız alaka insan doğasındaki kimi ilkelerde ve "özgün tutkular"da temellenir.²³ Buna rağmen, başkalarının duygularına dair eğilimimiz ve onların bu duygular tarafından kuşatılmış yaşamlarına verdiğimiz değer, epistemolojik bir soruna takılmaktadır; çünkü Smith bir başkasının duygusunu doğrudan hissetmemizin imkânsız olduğunu yazar. Yukarıda Hume'un duygudaşlık anlayışını açıklarken değinilen epistemolojik sorun Smith için de geçerlidir.²⁴ Bu yüzden Smith diğerinin duygularına açılan yolun yalnızca hayal gücü aracılığı ile olabileceğini savunur:

20 Bkz. Rachel Cohon, "Hume's Moral Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 Edition), Edward N. Zalta <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral/>

21 Fleischacker, Hume'un biyolojik duygudaşlığının karşısına Smith'in "toplumsallaştırılmış duygudaşlığını" yerleştirir. Sam Fleischacker, "Sympathy in Hume and Smith: A Contrast, Critique, and Reconstruction", Intersubjectivity and Objectivity in Adam Smith and Edmund Husserl içinde, ed. Christel Fricke, Dagfinn Føllesdal (Frankfurt, Paris, Lancaster, New Brunswick: Ontos Verlag, 2012), 273-313, 293.

22 Duncan Kelly duyguların öznelarası uyarlanma sürecine "ahlaki kalibrasyon" (*moral calibration*) adını verir. Duncan Kelly, "Adam Smith and the Limits of Sympathy", The Oxford Handbook of Adam Smith içinde, ed. Christopher J. Berry, Maria Pia Paganelli, Craig Smith (Oxford: Oxford University Press, 2013), 201-219, 205.

23 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 11.

24 Hem Hume'un hem de Smith'in duygudaşlık anlayışlarının çözümlenmesinde bahsi geçen epistemolojik problem felsefede *diğer zihinler problemi* olarak adlandırılan problemdir. Özellikle bilginin doğrudan tanışıklık yoluyla edinildiğini savunan deneyci filozoflar için diğer zihinlerin içeriklerinin bilgisi sorundur çünkü onlar kişinin kendi zihin içeriklerinin doğrudan deneyimlenmesi gibi deneyimlenemezler. Bu yüzden, ya başkasının duyumsayan, hisseden, yargılayan bir varlık olduğuna dair yargıya analogi yahut çıkarım gibi dolaylı bir yolla varlabileceği iddia edilmiştir ya da yalıtılmış bir bireysel bilinç fikri reddedilerek, öznenin öznelliğinin, kendilik idrakinin, halihazırda öznelarası kurulduğu savunulmuştur.

Dostumuz sıkıntı içinde olsa bile, rahat bir durumda olduğumuz müddetçe, duyularımız asla onun ne çektiğine dair bize bilgi vermeyecektir. Onlar bizi hiçbir zaman kendimizden öteye taşımamışlardır ve taşımayacaklardır da; bizim onun duyumsamalarının ne olduğuna dair herhangi bir kavrayış oluşturmamız ancak hayal gücü aracılığıyla olur. Ne de bu yeti, onun yerinde olsaydık bizim duyumsamalarımızın ne olacağını temsil etmekten başka bir yolla bize bu konuda yardım edebilir.²⁵

Böylece hayal gücü henüz eserin en başında, başkasıyla ilişkilendirken duyuların sunduğunun ötesine gitmeyi sağlayan, bu anlamda da öznenin kendisini aşmasını sağlayan bir yeti olarak karşımıza çıkar. Hayal gücü başkasıyla alaka kurmanın ilk boyutudur; daha doğrusu, başkasının duygularının *idrakinin* kaynağıdır. Başkalarının duygularını duyumsayamayız, hayal ederiz. Dolayısıyla hayal gücünün özneye, duyuları aşarak, nesnelere birlikte hisleri olan başkalarını da içeren (öznelerarası) bir dünyanın deneyiminin (çıkarımının değil) imkânını sunduğunu söylemek yanlış olmaz. Peki hayal gücü başkasının duygusunun idrakini nasıl üretir ve bu ahlaki bir işlev kazanması için yeterli midir?

Smith, dostumuzun ızdırabını idrak edip bundan nasıl etkilendiğimizi açıklamaya şöyle devam eder:

Hayal gücü yoluyla kendimizi onun durumuna yerleştiririz, kendimizi tüm o eziyetleri çekerken tasarlarız, sanki onun bedenine girmiş gibiyizdir ve onunla aynı kişi oluruz, böylece onun duyumsamalarının bir idesini oluştururuz ve hatta, şiddet derecesi daha az olsa da, bütünüyle ondan farklı olmayan bir şey hissederiz.²⁶

Smith'e göre acı çekenle gerçekleştirdiğimiz hayali yer değiştirme, hissettiğimiz "ortak his"sin (*fellow-feeling*) kaynağıdır.²⁷ Smith başkasıyla hayali yer değiştirme edimimizi ve ortak hissin ortaya çıkış sürecini duygudaşlık olarak adlandırır. Acıma örneğini vermiş olsa da, yalnızca acı ile duygudaşlık kurulmadığını, her tür duyguyu içeren durum karşısında göğsümüzde o duyguyla "benzeşen" bir duygunun (*analogous emotion*) uyandığını vurgular.²⁸ Duygudaşlığın basit biçimleri de vardır. Örneğin, ip üzerinde

25 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 11.

26 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 12.

27 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 12.

28 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 13. Neredeyse tüm Smith yorumcularının vurguladığı gibi, Smith duygu (*emotion*), tutku (*passion*), his (*feeling*) ve etkilenim (*affection*) sözcüklerini, bir ayrıma gitmeden, birbirlerinin yerine kullanır.

durmaya çalışan bir cambazı izleyenlerin cambazın heyecanını paylaşması, hayali yer değiştirme ile bedenlerini cambaz gibi eğip bükerek dengede kalmaya çalışması duygudaşlığın en ilkel halidir. Bu yüzden hayal gücünün, duygudaşlık yolu ile, karşımızdakinin duygusunun idrakini sağladığında her zaman ahlaki bir işlevi olduğunu söylemek doğru olmaz. Karşımızdakinin edimlerini, tepkilerini ya da davranışlarını değerlendirdiğimiz ahlaki duygudaşlık, duygudaşlık kurulan duygulara ek olarak, ayrı bir *haz ya da rahatsızlık duygusu* içerir. Ahlaki değerlendirme, karşımızdaki ile yer değiştirdiğimizi hayal ettiğimizde hissettiğimiz duygunun karşımızdaki kişinin özgün duygusu ile uyuşup uyuşmadığına odaklandığımız, uyuşmanın ayrı bir memnuniyet duygusu, uyuşmamanın ise rahatsızlık duygusu yarattığı bir hayal gücü etkinliğidir. Smith duyguların uyuşmasının duygusuna “onay duygusu” (*sentiment of approbation*) adını verir.²⁹ Onay duygusu karşımızdakinin tepkilerinin duruma uygun tepkiler olduğuna, yani tepkilerin *olması gereken* tepkiler olduğuna dair deneyimimizdir. Bu ise karşımızdakini yalnızca bedenli ve bedensel hislere sahip bir varlık olarak kavramaktan çok; bir bedeninin iple ilişkisini hayal etmekten çok, inançları, arzuları, bağlılıkları, yargıları, sosyal rolleri ve değerleri olan bir özne olarak hayal etmeyi; yani, çok daha kompleks bir hayali gerektirmektedir. Böylesi bir kavrayış ise hayal gücünün yaratıcı boyutuna ve anlatılar kurma gücüne bağlıdır.

Hayal gücünün duygudaşlığa içkin ediminin anlatsal ve yaratıcı (canlandırıcı) boyutunu göz önüne sermek için Smith'in duygudaşlığı çözümlenmeye başladığı sırada duygunun aynılığından ya da özdeşliğinden bahsetmeyip ortaklık ve benzeşme üzerinde durduğunu vurgulamak önemlidir; çünkü Smith'e göre başkasının duygusuna duygusal erişimin imkansızlığında hayal gücü tarafından “ortak” bir duygu/his üretilmelidir; fakat bu bir tür kopyalama değildir. Duygudaşlık kurmanın, karşımızdakinin duygusunu kopyalamak olmadığının en önemli örneği karşımızdaki herhangi bir şey hissetmediğinde dahi kurduğumuz duygudaşlıklardır.³⁰ Smith'e göre duygudaşlık yaşayabilmem için duygunun karşımızdaki tarafından halihazırda hissedilmesinin, yani mevcudiyetinin zorunluluğu yoktur. Smith şöyle yazar: “Bazen başkasının asla hissedemeyecekmiş gibi görüldüğü duyguyu onun yerine hissederiz, çünkü kendimizi onun yerine koyduğumuzda göğsümüzdeki bu duygu ha-

29 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 21.

30 Charles Griswold, Smith'in sunduğu farklı duygudaşlık türleri olduğunu tespit eder ve bu türleri bir spektrum ya da tayfa yerleştirmemizi önerir. Spektrumun bir ucundan diğer ucuna duygudaşlık durumlarını şöyle sıralar: nesnesi mevcut olmayan duygudaşlık, başkasının fiziksel durumuyla ya da bedenden kaynaklı hisleriyle kurulan duygudaşlık, kaynağı beden değil fakat hayal gücü olan duygularla kurulan duygudaşlık ve izleyicinin iştirak edemeyeceği iki kişi arasındaki karşılıklı duygudaşlık (aşk). Charles L. Griswold, Jr., “Imagination: Morals, Science, and Arts”, *The Cambridge Companion to Adam Smith* içinde, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 22-57, 35.

yal gücünden doğar, gerçekte karşımızdakinde doğmamış olsa da.”³¹ Örneğin kendisine yapılan zalimlik karşısında öfkelenmeyen masum bir insanın yerine hissettiğimiz hınç ve öfke adalet arzumuzun kaynağıdır ve kusursuz bir duygudaşlık örneğidir. Buradaki soru elbette şudur: Duygudaşlık kurduğumuz bu duygu, ne kendimizin fiili duygusu ne de bir başkasının duygusu ise, kime aittir? Bu aşamada, basitçe duygunun hayal edilen duruma, edimler ve olaylar bağlamına ait olduğu söylenebilir.³² Daha ileride soruya duygunun, ideal bir tarafsız gözlemcinin duygusu olduğunu söyleyerek cevap verebileceğiz. Şimdi durum üzerinden ilerlenirse, tahayyül edilen bir *durumun duygusuyla* duygudaşlık kurmanın ne anlama geldiğini anlayabilmek için duygudaşlık kurduğumuz duygunun hem karşımızdakinin hissettiği duygu olduğu hem de onun bunu hissetmesinin imkânsız olduğunu düşündüğümüz durumlarda duygudaşlığın nasıl geliştiğini çözümlememiz gerekir. Birinci durum hayal gücünün duyguya değil fakat duruma, bağlama yöneldiğini, bir anlatı kurduğunu gösterecek ve onun dönüştürücü ediminin altını çizecektir. İkinci durum ise onun yaratıcı gücünü ortaya koyacaktır.

Duygudaşlığı tartışmaya açtığında Smith ilk önce, Hume’un betimlemesine benzer bir şekilde, gülümseyen bir yüz ya da acı çeken bir ifade karşısında, yani duyguların basit görünüşlerine maruz kaldığımızda, bir anda içimizi dolduran memnuniyet ya da sıkıntıdan bahseder.³³ Her ne kadar refleks benzeri bir tepki veriyormuş gibi dursak da ve hatta bazen öyle olsa da, Smith aslında bu duyguların ortaya çıkışından çoğu zaman duyuların nesnesinin değil hayal gücünün sorumlu olduğunu yazar. Benzer duyguya sahip olmamızı sağlayan, ifadenin dolaylımsız algısı değil, karşımızdakinin başına gelmiş bir felaketi ya da iyiliği hayal etmemizdir. Bahsi geçen duygular genel bir iyi ya da kötü talih idesi *dolayısıyla* ortaya çıkar. Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın ilerleyen sayfalarında tutkuları sınıflandırdığında en zor

31 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 15.

32 Belirli bir durumun duygusunda ortaklık kurma fikri ahlaki duygudaşlık kavramında da ima ediyor gibi durmaktadır. Nasıl ki vatandaşlık ortak bir vatana ait olmak anlamına geliyorsa, duygudaşlık da belirli bir durumda ortaya çıkması gereken duyguyu paylaşmak ve ona sadık olmak demektir.

33 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 13. Hume ve Smith arasındaki ayrımın Smith’in Hume’un bulaşıcı duygudaşlık anlayışını terk etmesi üzerinden yorumlanması onların farklı yönlerini vurgulamak için yerindedir ancak Hume’un asla bağlama yönelen ve kurguda zeminlenen etkin duygudaşlık fikrine değinmediğini ya da Smith’in edilgen duygudaşlığı bütünüyle terk ettiğini söylemek indirgemeci bir tavır olacaktır. Açık ki Smith duygudaşlığın en ilkel hallerini açıklamak için bulaşma ya da edilgenlik fikrine izin veriyor gibi durmaktadır, ahlaki duygudaşlıkta vurgu her zaman hayal gücünün etkin rolünde olsa da. Leonardo André Paes Müller’in de 41. dipnotunda belirttiği gibi Hume da kimi zaman geleceğin ve olası durumların tasavvur edildiği ve bizim ya da o anda karşımızdakinin hissetmediği duyguların hissedildiği etkin duygudaşlık durumlarının gerçekleştiğini yazar. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine bir İnceleme*, 260. Leonardo André Paes Müller, “The Philosophy of Adam Smith: Imagination and Speculation” (Yayımlanmamış doktora tezi, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I, 2016), 83.

duygudaşlık kurulan duyguların açlık, bedensel acı ya da cinsel tutku gibi bedenden kaynaklı duygular olduğunu ifade eder. Deniz yolculuğunda bir felaket yüzünden uzun süre aç kalmış insanlara dair haberleri okuduğumuzda bizde duygudaşlık uyandıran açlık duygusu değildir. Onlarla birlikte biz de acıkmayız. Deniz yolculuğunu geçmiş ve geleceği olan bir olaylar dizisi olarak düşünür, durumu ve durumu etkileyen koşulları tahayyül eder, geçmişe dair pişmanlık, korku, hüznün ve geleceğe dair umutlar ile duygudaşlık kurarız. Bununla birlikte Smith eser boyunca hem duygudaşlığı hem de ahlaki özneliğin değerlendirici konumunu anlatmak için sık sık Grek tragedyelerinin deneyiminden bahseder. Bu örneklerin birinde, Sophokles'in *Philoktetes* tragedyasında Philoktetes ile duygudaşlık kurduğumuzu fakat kurduğumuz duygudaşlığın onu bayıltacak kadar şiddetli olan bedensel acısıyla olmadığını, acının temsilinden doğmadığını yazar. Duygudaşlık kuran, bizde keder ve acı duygusu uyandıran, onun derin yalnızlığını hayal etmemizi sağlayan hayal gücüdür.³⁴ Son olarak ise Smith neşe ve keder ile onların nedenlerini kavramadan yani durumu değerlendirmeden kurduğumuz duygudaşlıkların bütünüyle kusurlu olduğunu ve hatta çoğu duygunun karşısındakinde neşe ya da keder gibi kolayca benzeşen bir duygu doğurmadığının altını çizer. Örneğin, korku ve hınçla duygudaşlığın kurulabilmesinde, neşe ve kederde olduğu gibi, karşımızdakinin başına geldiğini düşündüğümüz genel bir iyi talih ya da felaket idesini işe koşmamız yeterli olmaz. Bu ideler yerine, hayal gücü daha detaylı çalışmalı, özel durumun özel bir anlatısını karmalı, nedenleri ve sonuçları ile birlikte, öfkeye sebep olanları ve onun sonuçlarına maruz kalacak başkalarını da hayal ederek, öznelarası durumu kavramalıdır. Özellikle ahlaki onay ya da kınama içeren değerlendirmelerde karşıdaki kişiden, ya da Smith'in terminolojisine sadık kalınarak yazılırsa, "asıl ilgili kişi"den (*the person principally concerned*) başka kişileri de içine alan durumlarda hayal gücünün öyküye ve bağlama yönelmesi doğru değerlendirme (duygudaşlık) için elzemdir. Örneklerin de gösterdiği gibi, "Duygudaşlık, bu yüzden, tutkunun gözleminden çok bu tutkuyu uyandıran *durumdan* kaynaklanır" (vurgu eklenmiştir).³⁵ Duygudaşlığın kurulmasını sağlayan hayal gücü olduğu için, hayal gücünün tekil bir duyguya değil duruma yöneldiği ve edilgin olarak bir duyguyu yansıtmaktansa etkin olarak, bir duygunun deneyimini olanaklı kılan bir anlatı bütünlemeye/kurmaya çalıştığı açıktır.

Etkin duygudaşlık sürecinde hayal gücünün dönüştürücü edimini görmek için Smith'in "hayali yer değiştirme" ile ne kastettiğine odaklanmamız

34 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 37.

35 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 15.

gerekir. “Hayali yer değiştirme” ile ilk akla gelen kişinin kendini karşısındaki yerine koyarak nasıl hissedeceğini tartması ve bu sayede onunla duygudaşlık kurmasıdır. Burada hatırlanması gereken nokta duygudaşlık kavramının Smith’e ahlaki deneyimi betimleme imkânı vererek ahlak kuramını temellendiriyor oluşudur. Ahlaki değerlendirme ise her türlü çıkar ve öz sevgiden uzaktır. Bu yüzden Smith’in hayali yer değiştirme ile, ya da başkasının yerine geçme ile bahsettiği şeyin kendimi, kendim kalarak, başkasının durumuna yerleştirmem olamayacağı açıktır. Eğer öyle olsaydı, örneğin, başkasının zalimliğe uğramasını ahlaken kınayarak ona yardım etmeye çalışmam bencilce bir ilkeye dayanıyor olurdu. Çünkü bu durumda yerine koyduğum kendimin acısıyla ilgileniyor olurdu. Bu yüzden Smith, hayal gücünün özneliği aşma gücüne yeniden başvurur fakat bu sefer, bencillik ilkesine itiraz bağlamında, hayal gücünün işlevini çok daha radikal bir şekilde betimler. Hayal gücü, başkası olma gücüdür. Duygudaşlık kurma süreci hayal gücünün kişiyi karşısındakine dönüştürmesi, onun şahsiyetine, meşleğine, mizacına büründürmesidir. Hayal gücü karşısındaki kişiyi dünyayı kavrayışıyla birlikte, sosyal rolleri ve ilişkileri içinde, inançları, arzuları, niyetleri ve bağlılıkları ile *yaratır* ve *canlandırır*. Griswold’un da vurguladığı gibi, duygudaşlık bir sahne sanatındaki aktörün oynayacağı kişinin duygusal yaşantısına girip onu temsil etme deneyimine benzer. Değerlendirmede sorulan soru “Onun yerinde ben olsaydım ne hissederdim?” değil “Ben o olsaydım ne hissederdim?” sorusudur. Smith’in cümleleriyle:

Ancak, gayet haklı olarak, duygudaşlığın asıl ilgili kişiyiyle hayali bir durum değişikliğinden doğduğunun söylenmesine rağmen, yine de bu hayali değişimin benim kendi şahsiyetimde ve karakterimde gerçekteşmemesi, bilakis duygudaşlık kurduğum kişininkinde gerçekteşmesi gerekir. Kaybettiğin tek oğlun için sana taziyede bulunurken, üzüntünü hissedebilmek için kendi şahsiyetimde ve kendi meşleğime sahip biri olarak, oğlum olsaydı ve o ne yazık ki ölseydi ne çekiyor olabileceğimi düşünmem; hakikaten sen olsaydım ne çekeceğimi düşünürüm ve seninle yalnızca koşullarımı değil fakat şahsiyetimi ve karakterimi değiştiririm. Üzüntüm, bu yüzden, bütünüyle senin içindir ve katiyen kendim için değildir. Bu yüzden katiyen bencil değildir. ... Bir adamın kendi şahsiyet ve karakterinde kalarak kendini yeni doğum yapmış bir kadının acılarını hissediyor olarak kavraması imkânsız olsa da adam yeni doğum yapmış bir kadınla duygudaşlık kurabilir.³⁶

36 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 379.

Smith, yine de, başkasına dönüşme, o olma durumunda duygudaşlık kurduğumuz kişi olmadığımızı dair gizli bir farkındalığımızın olduğunu eklemeyi unutmaz. Dramatik kimliğe bürünen aktörün bütünüyle öz farkındalığını yitirmemesi gibi, kişi duygudaşlık kurarak başkasını canlandırdığında saklı bir ayırımın farkındadır.

Smith duygudaşlığın ikinci durumuna dair yani herhangi bir duygunun karşımızdaki tarafından fiilen hissedilmediği ya da karşımızdakinin bir duyguya sahip olma olasılığının olmadığı zamanlarda bile duygudaşlığın kurulduğuna ve ahlaki onay ya da kınamanın gerçekleştiğine dair iddiasını desteklemek için yine gündelik örneklere başvurur. Bu örneklerden ilki, aklını yitirmiş biri ile kurulan duygudaşlık örneğidir ve hayal gücünün yenden-üretici olmadığı iddiasını sağlamlaştırır.³⁷ Şarkı söyleyerek dans eden bir meczup karşısında kurulan duygudaşlık derin bir acıma ve hüznü duygusu içerir. Aklını yitirmiş olanın bu hüznü hissetmesi imkânsız olduğu için hüznü duygusunun kaynağı hayal gücüdür ve hayal gücü yansıtıcı ve taklit edici bir işlevde değildir. İkinci örnek, bir annenin hasta bebeği ile kurduğu duygudaşlık örneğidir ve bu örnekle hayal gücünün bütünleyici işlevi vurgulanır.³⁸ Ağır bir hastalık durumunda bir bebek yalnızca anlık bir azap çeker, onun gelecekteki acılara ya da hastalığının sonuçlarına dair hiçbir öngörüsü yoktur. Annesi hasta olan bebekle duygudaşlık kurduğunda ise bebeğin acısına daha derin bir acizliğin bilinci eşlik eder. Anne, hastalığın henüz bilinmeyen sonuçlarının endişesini, geleceğin korkularını hisseder. Annenin bebeği ile duygudaşlık kurabilmesi hayal gücünün kurguladığı “ızdırap ve sıkıntının eksiksiz imgesi” sayesinde. Bebek bu duyguları eksik yaşasa da anne bebeğin durumuna uygun duyguları bu yolla hisseder. Smith son örnekte ise hayal gücünün “olumlu” yanılsamalarından, yanıltıcı kurgularından bahseder. Bu örnek, ölmüş biri ile kurulan duygudaşlıktır.

Bir ölü ile kurulan duygudaşlık bütünüyle bir yanılsamadır. Ölü olma durumunu hayal etmeye çalışan kişi kendi “yaşayan ruhunu” cansız bedenin içine taşır ve cansız bir bedenin içinde hâlâ hissediyor olma durumuyla duygudaşlık kurar.³⁹ Mezarın soğukluğunun, çürüyüp gidiyor olmanın, sevdiklerinden kopmanın ve yakında tüm belleklerden silinecek olmanın hayali dayanılmaz bir acı ve korku yaratır. Her ne kadar bu, hayal gücünün yanılsaması olsa da, diğer bir deyişle bu duyguların hiçbiri ölü olma durumunda ortaya çıkmayacak olsa da, Smith ölüm korkusunun insan olmanın ilkele-

37 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 15.

38 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 15.

39 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 16.

rinden en önemlisi olduğunu yazar.⁴⁰ Ölüm durumunun hayalinden kaynaklanan korku “insanoğlunun adaletsizliğine getirilmiş en büyük kısıtlamadır ki bireyi sarsar ve alçaltırken toplumu savunur ve korur.”⁴¹ Üç örnek de hayal gücünün yeniden-üretici değil fakat yaratıcı olduğunu gösterir. Fakat bununla birlikte son örnek adaletin hayal gücünde temellendiğine işaret etmesinden dolayı önem arz eder. Smith, bunun, toplumu koruyan bir yanılsama olduğunu söylerken ne kastetmektedir? Toplumun temel ilkesi olan adalet, kaynağını bir hayalde bulan bir duyguya mı dayanmaktadır?⁴²

Smith’in hukuk sistemi ve devlette adalet sağlayıcı kurumlar ile ilgili görüşleri Glasgow’da vermiş olduğu derslere ait *Hukuk Üzerine Dersler (Lectures on Jurisprudence)* (1763) ismi ile yayınlanmış öğrenci notlarında ve *Milletlerin Zenginliği’nde (Wealth of Nations)* (1776) açıkça belirtilmiştir. *Ahlaki Duygular Kuramı’nda* ise diğer iki kitapta kurumsallaştırılmış ya da örgütlenmiş halini tartıştığı adaletin doğal yani duygusal kaynağını saptar. Smith, adaleti *Ahlaki Duygular Kuramı’nda* ceza ve ödülü tartıştığı bölümde konu edinir. Bu bölümde bir davranışın, davranıştan etkilenenin minnettarlığı ile kurulan duygudaşlık sonucu ödüle değer olduğuna, o davranıştan etkilenenin hissettiği hınçla (*resentment*) kurulan duygudaşlık sonucunda ise cezayı hak ettiğine karar verildiğini yazar.⁴³ Daha iyi bir ifade ile, duygudaşlık aracılığıyla minnettarlık duygusunun uygun nesnesi olduğu onaylanmış kişi ödülü, hınç duygusunun uygun nesnesi olduğu onaylanmış kişi ise cezayı hak eder. Haksız yere zulüm görmüş biriyle kurulan duygudaşlık sırasında hem onun edilgin acısı hem de kötülük yapan faile karşı hissettiği etkin hıncı ile ortaklık kurarız, fakat bununla birlikte bu hınç kötülüğe kötülükle karşılık verme isteği, etkin ve güçlü bir intikam isteği ile birlikte ortaya çıkar. Cezanın hak edildiğinin duygusu diyebileceğimiz bu duygu, henüz ceza sisteminin toplum için faydası düşünülmeden önce, doğanın insan yüreğine damgaladığı “kutsal ve zorunlu intikam yasasının dolayimsız ve içgüdüsel onayıdır.”⁴⁴ En ağır cezayı hak ettiği en güçlü hissedilen edim ise cinayettir. Cinayeti tartışmaya başladığında Smith ölüyle değil fakat öldürülmüş biri ile, bir maktul ile kurulan duygudaşlığı konu edinir.⁴⁵ Smith’e göre bir katle-

40 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 16.

41 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 16-17.

42 Detaylı tartışma için bkz. Michael L. Frazer, *The Enlightenment of Sympathy Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today* (New York: Oxford University Press, 2010), 89-102.

43 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 80-81.

44 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 83.

45 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 82. Smith davranışların, tepki ve edimlerin iki yönüyle değerlendirilebileceğini söyler. Tepkilerin nedenleri söz konusu olduğunda bu nedenlerin tepkiye uygunluk ve uygunsuzluklarına karar verilir. Sebep oldukları ya da olacakları sonuçlar söz konusu

diliş söz konusu olduğunda, maktul ile yanılmalı bir duygudaşlık kurarız. Onun ölüyken hissedeceğini hayal ettiğimiz tüm acı ve korkunun yanında katil için hissedeceği hınç ve intikam duygusunu da hissederiz. Kurgulanan bu ortak hınç katilin en yüksek cezayı hak ettiğinin onayıdır.

Smith'in adalet anlayışı ceza sistemini toplumun çıkarı ile meşrulaştırmaya çalışan ve bireyin adalet talebini toplumsal ya da öz çıkar düşünce-sinde bulan kuramlara açıkça karşıttır.⁴⁶ Cezalandırma talep eder ya da suçu engelleyen yasalar formüle ederiz fakat bunu toplumsal düzeni koruma uğruna ve kendimizin ya da başkalarının refahı uğruna yapmayız. Adalet duygusunda refaha ve topluma değil, bütünüyle yaşadığımız ya da başkası-nın yaşadığını hayal ettiğimiz *bireysel acı ve öfkeye* yöneliriz. Kısaca, adalet talebinin kökü acıdır. Smith'in bireysel ve duygusal acı ve hınç deneyimi-ni vurgulayabilmesi ise hayal gücünün etkinliğini merkeze koymaksızın ve duygudaşlığı vurgulamaksızın mümkün değildir. *Ahlaki Duygular Kuramı'n*-da adaletle dair iki önemli noktaya daha işaret edilerek tartışma tamamlanır. Birinci nokta, Smith'in adaletin bir erdem olarak diğer erdemlerden farkını vurgulamasıdır. İlk, adalet diğer erdemlerden, örneğin yardımseverlikten ya da ihtiyatlı olmaktan farklıdır çünkü yalnızca o, yasa yoluyla zorlanabilir ve ihlali ceza gerektirir. İkinci olarak, adalet *olumsuz* bir erdemdir çünkü zarar vermeyi engellemektedir ve üçüncü olarak, diğer erdemler toplumun varlığı için zorunluluk taşımasa da adalet toplumun varlığının zorunlu koşuludur. Birbirine karşı olumlu duygular hissetmeyen, üyelerinin birbirleri-nin yaşamlarını zenginleştirmeye çalışmayan toplumların mevcudiyeti düşünülebilirken adaletin sağlanmadığı toplumun var olması düşünülemez. Smith'in işaret ettiği ikinci önemli nokta ise cezayı onaylayan intikam duygusunun yalnızca basit bir acıya acıyla karşılık verme duygusu olmadığıdır. Cezalandırılanın, yaptığının yanlış olduğunu anlaması ve çektiği cezanın işlediği kötülüğe karşılık olduğunu kavraması beklenir. Ahlaki öz refleksiyonun yine duygusal bir dehşete kapılma ve utanç deneyimi olacağını açık-layan Smith, cezanın yalnızca edimin sonuçları ile ilgili olmadığını da dile getirmiş olur. Ceza, failin ahlaki bir özne olarak kendi ediminin nedenleri-ni uygunluk ölçütüne göre değerlendirmesine, başkaları tarafından nefret edildiğini hayal etmesine ve kendini kınamasına olanak verir. Sonuç olarak adalet talebinin duygudaşlık ve hayal gücü ile bağını şöyle toparlayabiliriz;

olduğunda ise cezayı ya da ödülü hak edip etmedikleri; kısaca, neye değer oldukları yargıları (*merit, demerit*). İkinci durumda davranıştan etkilenenin minnettarlık ya da hınç duygusu ile kurulan "dolaylı duygudaşlık" söz konusudur. A.g.e., 78, 86-87.

46 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 105-106. Smith adaletin duyguda köklenen talebinin bir *etkisi* ya da sonucu olarak toplumsal düzenin sağlanabileceğini ancak bunun adaletin *nedeni* olamayacağı; yani, adalet talebinde bilinçli bir amaçsalılığın söz konusu olmadığını düşünür.

adalet talebi, bir tanrısal yasada, toplumsal anlaşmada, fayda düşüncesinde ya da saf akılda kök bulmaz; hakları ihlal edilmiş olan ile kurulan doğal duygudaşlıkta köklenir ve bu duygudaşlık hayal gücünün etkinliği sonucudur.⁴⁷

Hayal Gücü ve Tarafsız Gözlemci

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda kişinin başkasının değil de kendi duygu ve davranışlarını değerlendirirken nasıl bir süreçten geçtiğini ve ödev duygusunu açıklamak için müstakil bir bölüme yer verir. Bu bölüm aynı zamanda onun ahlaki özneliğin kuruluşuna ve ahlaki öz bilincin gelişimine dair fikirlerini daha açık ortaya koyduğu kısımdır. Smith için kişinin kendi ahlaki boyutuna dair farkındalığı, ahlaki değerlere, duygulara ve yargılara sahip bir toplumun parçası olduğuna dair idrakini zorunlu olarak içerir. Başka bir ifadeyle, ahlaki benliğin ortaya çıkışı başkasının, ben olmayanın bakışını gerektirir. Aslında Smith bahsi geçen bölümün başlangıcında yalnızca ahlaki benliğin değil özneliğin değerle ilgili çoğu boyutunun belirleniminin özneler-arası bağlama ihtiyaç duyduğunu yazar. Toplumdan ve tüm iletişimden yalıtılmış bir insan ne aklının ne yüzünün güzelliğinin farkında olacak ne de davranışlarının ve duygularının uygunluğunu ya da sonuçlarını düşünecektir.⁴⁸ Smith'in burada duyguların farkındalığının olmayacağını söylerken ne kastettiği üzerinde durmak gerekir. Bunu söylemekle Smith, böylesi bir kişinin hazlarının ya da acılarının, arzularının ya da kaçınmalarının bilincinde olmadığını kastetmez. Hatta eserinin dördüncü bölümünde Smith'in yalıtılmış birinin belirli bir beğeni *duygusuna* sahip olacağını iddia ettiği görülür. Öznelerarasılıktan tümüyle yalıtılmış biri, böyle olmasına rağmen, bir düzeneğin sorunsuzca işleyişindeki akıcılığa dair beğenisiyle eş değerde bir beğeni duygusuna sahip olabilecektir. Bu duygu, davranışının belirli özelliklerinin belirli bir hedefe uygun oluşunun güzelliğini fark ettiği beğeni duygusudur. Ahlaki duyguların kaynağı olduğu gibi beğeni duygusunun kaynağı da hayal gücüdür. İşe yararlığın güzelliğine dair estetik beğeni düzen, uyum ve denge peşinde koşan hayal gücünün tatminini gerektirir fakat başkalarının duygularını ve onlarla paylaştığımız ahlaki bir evreni hayal etmeyi gerektirmez.⁴⁹

47 Ayrıca bkz. Nicholas Phillipson, "Adam Smith: A Biographer's Reflections", *The Oxford Handbook of Adam Smith* içinde, ed. Christopher J. Berry, Maria Pia Paganelli, Craig Smith (Oxford: Oxford University Press, 2013), 23-36, 31.

48 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 129.

49 Griswold, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*'da hayal gücünün hem estetik hem de etik değerlendirmelerde merkezi rolünü vurgulayarak etik değerlendirmelerin estetik deneyimin bir türü olduğunu ve Smith'in ahlaki estetikleştiğini iddia eder. Etik değerlendirmelerin kaynağı hayal gücünün uygunluk ve düzen arayışıdır. Ancak Griswold *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın dördüncü bölümünde

Smith'in toplumsallıktan uzak birinin kendi duygularını fark etmeyeceğini ifade ettiğinde kast ettiği şey, başkalarının yokluğunda bu duyguların kendilerinin birer düşünüm nesnesi olamayacağı ve bu duyguların başka duygulara sebep olmayacağıdır. Hissettiğimiz bu duyguların uygunluğu ve uygunsuzluğunda belirli yeni duygulara sahip olmak (uygunluğundan memnun olup, uygunsuzluğundan rahatsız olmak) ise tam da ahlaklılığın göstergesidir. Özellikle utanç ya da onur başkasının duygularının ve yargılarının varlığıyla yaratılan ahlaki evrene ait duygulardır. Duygularımız üzerine düşünmek ve duyguların duygularına sahip olmak ancak başkasının "aynasında" mümkün olan şeylerdir.⁵⁰ Bir anlamda, özneliğin ahlaki yönü, Smith için, fail olmakla, yasanın bilincinde olmakla ya da radikal bir seçim gücüne sahip olmakla belirlenmez. Ahlaki farkındalık daha çok seyrediliyor, kavranıyor, yorumlanıyor ve yargılanıyor olduğunu fark etmekle başlar. Smith, ahlaki dönüşümde aynanın kısa sürede benliğin içine yerleştiğini, ahlaki benliğin başkası olup onu kendine katarak, izleyen ve izlenen ya da yargılayan ve yargılanan veçheleri ile ikili bir yapı kazandığını savunur.⁵¹ Böylece vicdan *bendeki öteki* olarak ortaya çıkmış olur. Bu noktada, karşımızdakinin ahlaki yönünün hayal gücü tarafından biçimlendiğini hatırladığımızda, öz değerlendirme süreci başkasının beni nasıl hayal ettiğini *hayal etmemi* gerektirecektir; çünkü başkasının beni nasıl gördüğünü asla bilemem. Nasıl ki başkasının ahlaki benliği özne tarafından hayal ediliyorsa öznenin ahlaki benliği de hayal edilen başkası tarafından kurulur.

Smith, ahlaki öz değerlendirmenin de duygudaşlık yoluyla gerçekleşen bir süreç olduğunu düşünür. Fakat bu süreçte duygudaşlığın kurulması için gerekli olan "başkası olma" ikili bir anlam kazanır. Smith, kişinin kendini ahlaken değerlendirebilmesi için benliğini ikiye böldüğünü söyler; böylece bir öznedeki iki ayrı benlik ortaya çıkar. Kişinin bir seyirci hayal ettiğini, onu bütünüyle kendinden başkalaştırıp duruma tarafsızca yönelebilecek bir gözlemci olarak yarattığını ve onun yerine geçerek kendine belirli bir mesafe-

bahsi geçen işe yararlılığa dair estetik değerlendirmenin öznelarasılığı gerektirmediği iddiasını ele almaktan çekiniyor gibi durmaktadır. Charles Griswold, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 111-112. Smith'in ahlaki estetikleştirilmesi ile ilgili ayrıca bkz. Robert Fudge, "Sympathy, Beauty and Sentiment: Adam Smith's Aesthetic Morality", *Journal of Scottish Philosophy* 7 (2009): 133-146.

50 Doğan Göçmen, Lacan'ı takip ederek, Smithçi benlik tesisinin Descartes'in "Cogito-Geleneği" karşısına koyulabilecek "Ayna-Geleneği"ne ait olduğunu yazar. Doğan Göçmen, *The Adam Smith Problem* (London, New York: Tauris Academic Studies, 2007), 24.

51 David Marshall, Smith'in ahlak kuramında faillikten ziyade seyredilen ve seyreden olmaya yapılan vurguyu Smith'in tiyatroya has dramatik yapıyı ahlaki deneyimi açıklamak için model aldığını söyleyerek açıklar. Hem dünya sahnesinde bir oyuncu olarak duygularımızı sergiliyor olduğumuzun farkındalığı hem de dünya oyununu seyreden bir izleyici olmanın farkındalığı ahlaki bilince içkindir. David Marshall, "Adam Smith and the Theatricality of Moral Sentiments", *Critical Inquiry* 10, no. 4 (1984): 592-613, 594, 599.

den baktığını söyler. Kısaca, hayal gücü tarafsız bir gözlemci yaratır. Burada yerine geçilen başkası ilkin hayal edilen bu *tarafsız gözlemci*dir (*impartial spectator*). İkinci olarak ise, bu gözlemcinin durduğu yerden kişinin kendisi artık bütünüyle bir başkasıdır. Smith'e göre, eğer kişi, hayal ettiği tarafsız gözlemciye dönüştüğünde başkası kıldığı kendi ile yeniden bir duygudaşlık kurabiliyor ve onun davranışlarını, davranışlarının sebeplerini, tepkilerini ve yargılarını onaylıyor ise ahlaken onaylanmayı hak etmiş demektir. Smith, insanda nasıl ki başkasının talihine dair bir ilgi ve onunla duygudaşlık kurma eğilimi var ise, aynı şekilde kendinin iyi ya da kötü talihiyle onu seyreden nasıl etkileneceğine dair bir ilgi ve seyredenle duygudaşlık kurmaya dair bir eğilim olduğunu da düşünür.⁵² Böylece izlenen konumundaki özne için ahlaki gelişim, izlendiğinin bilinciyle duygularını ve güdülerini izleyen duygudaşlık kurabileceği bir şiddete indirgemesi anlamına gelir. Bu ise, etkin olarak tarafsız bir gözlemci yaratmak ve onun onayını almak için yine etkin olarak çabalamak anlamını taşımaktadır.⁵³

Tarafsız gözlemci, gözleniyor olmanın içselleştirilmesi olduğu halde, Smith onun bir toplumu temsil eden örnek bir gözetleyenden ve toplumu oluşturanların fiili yargılarının toplamından daha fazlası olduğuna işaret eder. Kısaca, Smith tarafsız gözlemci hayalini ve onun ahlaki yargısını bütünüyle toplumlara bağlı olarak sunmaz; tarafsız gözlemci ile toplumun genel geçer yargısı uyuşmak zorunda değildir. Tarafsız gözlemci, olanın değil, olması gerekenin kaynağıdır. Onun normatif denilebilecek bu boyutunu Smith, övülme ve övgüye *layık olma*, kınanma ve kınanmayı *hak etme* arasında yaptığı ayrımla ortaya koyar. “Dışarıdaki kişi” (*the man without*) ve “içerideki kişi” (*the man within*) ayrımı da normatif boyutu teşhirine yardım eden bir diğer ayrımdır.⁵⁴ Ne kişinin toplumda başkaları tarafından, yani *dışarıdaki kişi* tarafından sürekli ahlaki olarak övülüyor olması onun övgüye layık olduğu anlamına gelir ne de onun kınanıyor olması kınanmayı hak ettiğinin kanıtıdır. Smith, kişinin övülmeye duyduğu arzu kadar övgüye layık olmayı da arzuladığını ve ikinci arzunun daha güçlü olduğunu yazar.⁵⁵ Övgüye layık olmayı arzulamak, toplumda hiç kimse tarafından övülmüyor ve övülmeyecek bile olsak, övgünün “doğal ve uygun nesnesi” olmaya çabalamaktır.⁵⁶ Davranışların ve tepkilerin övgünün doğal ve uygun nesnesi olup olmadığına karar verecek ise yanlı ve çıkarlarına göre davranabilecek, edil-

52 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 27-28.

53 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 27-28.

54 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 150, 159.

55 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 136.

56 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 132, 147.

gin bencil duygularının etkisi altında olan, kolayca hataya düşebilecek başkaları değil fakat davranışlarının ve tepkilerinin güdülerini idrak edebilen, bu konuda daha iyi bir şekilde bilgilendirildiği kurgulanan *içerideki kişi*, yani tarafsız gözlemcidir.⁵⁷ Tarafsız gözlemci, başkalarının hükümlerinin temyizi için başvurulan üst mahkemedir.⁵⁸ Bu yüzden Smith, bilge insanların, hayali tarafsız gözlemcinin duygudaşlığını sağladıkları sürece ki bu ahlaki öz onay anlamına gelir, toplumda karşılaştıkları ya da karşılaşmadıkları övgülerle ilgilenmediklerini yazar. D. D. Rapheal'in açıkça ifade ettiği gibi, Smith ahlaki öz değerlendirmede hayal gücüne toplumdan daha çok güvenmiştir.⁵⁹

Ahlaki övgüye benzer bir süreç kınama için de geçerlidir. Hak etmediği bir ahlaki kınama ve suçlama ile karşılaşan masum kişi önce bocalar, huzursuz olur, yaptıklarının ahlaki boyutunu sorgulamaya başlar. Fakat kendini ikiye bölerek yarattığı yargıç tarafından; yani, karakterinden, güdülerinden, duygularından ve düşüncelerinden iyi bir şekilde haberdar olan tarafsız gözlemci tarafından onaylandığını tahayyül eden kişi toplumun onu kınamasının hatalı bir muhakeme olduğunun bilincindedir. Bununla birlikte, ahlaki bir kusur işleyen kişiye, yaptığından hiç kimsenin haberdar olmayacağı güvencesinin verilmesi de nafiledir. Çünkü o, böyle bir durumda tarafsız gözlemciyle hayali yer değiştirmesi sonucu kendisiyle duygudaşlık kuramaz. Tarafsız gözlemcinin nefretinin nesnesi olduğunun hayaliyle ve bu nefret duygusunun hissiyle dehşete kapılır çünkü bu, nefreti ve aşağılanmaya hak eden bir varlık olmanın hayali demektir. Son olarak, tarafsız gözlemcinin kurgulanmasının en önemli işlevi yalnızca başkalarının değil fakat kişinin kendisini kendi taraflılığından, öz sevgisinin yanılğılarından kurtarıyor olmasıdır. Smith bu işlevi "Vicdanın Tesiri ve Otoritesi" başlığını verdiği bölümde inceler. Bölüm, her birimizin başkasına kıyasla kendi menfaatlerini ve bencil duygularını daha fazla önemsemesini sağlayan "doğal eşitsizlik" fikri ile açılır.⁶⁰ Nasıl ki göze, gerçek boyutları ne kadar farklı olursa olsun, uzaktaki nesnelere küçük yakındakiler ise büyük görünüyorsa, "zihnin doğal gözü" için de kişinin kendi bencil duyguları ve kendi başına gelenler önemli fakat uzaktaki insanlarınki önemsiz görünmektedir. Bu yüzden başkalarının arzuları, duyguları ve talepleri kendi çıkarlarımız için kolayca görmezden

57 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 135. Smith gözlemcinin tarafsız konumuyla birlikte onun iyi bilgilendirilmiş (*well-informed*) olarak hayal edildiğini de sıklıkla vurgular. Özellikle kişinin övgüye layık olduğu halde başkaları tarafından övülmekten mahrum kalmasının sebebinin, başkalarının tarafsız gözlemcinin sahip olduğu hayal edilen bilgi düzeyinde olmamalarına bağlıdır. Bkz. a.g.e., 135, 150, 346, 366.

58 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 150.

59 D. D. Rapheal, *The Impartial Spectator* (Oxford: Clarendon Press, 2007), 37.

60 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ed. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 156-157.

gelinebilir. Yine nasıl ki nesnelere gerçek boyutlarını değerlendirebilmek için hayali olarak yer değiştirilmesi gerekiyorsa, kişinin kendi menfaatini ve başkasınınkini doğru bir şekilde karşılaştırıp değerlendirebilmesi için her ikisine de eşit mesafede durabilecek tarafsız bir gözlemcinin yaratılması ve bu ilkeli gözlemcinin başkalarını ilgilendiren her durumda etkin kalması sağlanmalıdır. Smith, kendimizin değerine dair yanılığımızı düzelten tarafsız gözlemciyi öz sevgiye kıyasla “çok daha kuvvetli bir güç, daha zorlayıcı bir güdü... akıl, ilke, vicdan, göğsün sakini, içerideki kişi, büyük yargıç ve davranışlarımızın denetçisi” olarak betimler.⁶¹ Sonuç olarak, tarafsız gözlemcinin birincil olarak ahlaki benliği kurucu rolü vardır. İkincil olarak ise toplumun tarafı olabilecek yargılarına ve öz sevginin yozlaştırıcı gücüne karşı, davranışları düzenleyici rolü olduğu söylenebilir. Hem kurucu hem düzenleyici rollere sahip olan tarafsız gözlemci hayal gücünün kurgusudur.

Smith'in tarafsız gözlemcinin temel ahlaki rolüne dair çözümlemelerinde şu iki noktanın daha vurgulanması gerekir. Birincisi, Smith, özellikle öz sevginin kısıtlayıcı rolünü göstermeye çalışırken bencil duyguları edilgin olarak nitелеmekte diretir. Buna karşın, tarafsız gözlemcinin yaratılması, onun yargı ilkeleri ya da vicdan olarak işlerlik kazanması edilginliğe zıt olarak etkinlik olarak nitelendirilip olumlanır. Nasıl ki Smith ahlaki duygudaşlığı açıklarken edilgin refleks fikrine karşı çıktıysa, aynı şekilde tarafsız gözlemcinin yargı ve duygularının başkalarının yargı ve duygularının yeniden üretilmesi olarak çözümlenmesine de karşı çıkar. Tarafsız gözlemci ve onunla kurulan duygudaşlık Smith'in ahlaki etkinlik ve çaba fikrine, ahlaki özneliğin kurulmasında öz farkındalığın, dönüştürme ve iyileştirme gücünün önemine vurgusunu yinelemiş olur. İkinci nokta ise Smith'in tarafsız gözlemcinin normatif boyutunu açıklarken akıl ve ilkeye yaptığı vurgunun yanlış yorumlanabilir oluşudur. Burada Smith'in, yargılayıcı bir boyutu olsa da, ahlaki bir *deneyimi* saptamaya çalıştığını hatırlamak gerekir. Bu yüzden tarafsız gözlemciyi soyut yasanın, emrin, evrensel bir ilkeselliğin ya da saf aklın temsili olarak değerlendirmemek önemlidir. Tarafsız gözlemci duyguları, hususi sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte edimi ya da tepkiyi içeren durumu ve koşulları değerlendirebilecek muhakemesi, yorum ve değerlendirme gücü olan, toplumsal, fakat en önemlisi duygudaşlık kurma gücü olan; yani, ahlaki insani bir deneyim yaşayabilen, sonuç olarak hayal gücü olan ahlaki bir özne olarak kurgulanır. Ahlaki değerlendirmenin temeli, onunla duygudaşlık kurulduğunda hissedilen ahlaki duygulardır.

61 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 158.

Sonuç

Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ahlaki yargıların kaynağının duygular olduğunu savunur. Fakat Smith için duygunun edilgenliğinde temel lenen edilgin bir ahlaki deneyim fikrinin sorun teşkil edeceği açıktır. Çünkü Smith, aynı zamanda, duygularının, tepkilerinin ve davranışlarının sorumluluğunu alan, ceza ve ödül, kınama ve övgüyü hak eden, ahlaki ilke ve değerlerinin farkında, değişip gelişen etkin toplumsal ahlaki benlikleri de olanaklı kılmak ister. Ahlaki deneyim iyileştirmeye ve ilerlemeye açık olmalıdır. Bunu gerçekleştirebilmek ahlaki değerlendirmeyi içeren duygusal onay ya da kınama deneyiminin algı benzeri edilgin bir duyuya bağlı olduğunu reddetmeyi zorunlu kılmaktadır. Ahlaki deneyim etkin bir yeti ile açıklanmalıdır. Bu yüzden Smith, ahlak kuramında edilgin görülen duyguları merkeze koymasına rağmen hem ahlaki duyu fikrini reddeder hem de ahlaki deneyimin hayal gücünün yeniden-üretici edimine bağlanmasına karşı çıkar. Ahlaki deneyimi ortaya çıkaran hayal gücünün üretici etkinliğidir. Bu yüzden Smith'in duygucu ahlak kuramı geleneğindeki yerini uygun bir şekilde belirleyebilmek ve ahlaka dair bakış açısını bütüncül bir şekilde kavrayabilmek için öne sürdüğü ahlak kuramını hayal gücünü merkeze koyarak yeniden yorumlamak gerekmektedir. Smith'in ahlak kuramında hayal gücünün kurucu bir rolü vardır; ahlaki olanı hayal gücümüz yaratır. Buna göre hayal gücü ilkin dünyayı yalnızca var olanlardan müteşekkil değil fakat ahlaki öznelerle paylaşılan bir dünya olarak deneyimlemenin koşulu olarak ortaya çıkar. Başkalarının izlenimlerini ve duygularını algılaması mümkün olmayan kişinin, onları duygular yaşayabilen ve duyguları sonucu ahlaki değerlendirmelere sahip olan varlıklar olarak deneyimleyebilmesi hayal gücünün etkinliği sonucudur. Dolayısıyla hayal gücü, ilişkilerin duyulara kapalı olan fakat ahlaki değere kaynaklık eden boyutunun kurucusudur. Yaşam, başkalarının duyguları hayal edildiği müddetçe ahlaken değerli kınıır.

Hayal gücü Smith'in kuramının merkezinde olan duygudaşlığı gerçekleştiren asli yetidir. Smith'e göre, ahlaki duygudaşlık kurma kişinin karşısındaki duygularını refleks ya da ayna benzeri bir tepki ile yansıttığı edilgin bir hal olarak tanımlanamaz. Ahlaki duygudaşlığın kurulması için durumun önceden deneyimlenmiş olması ve tekrar ediliyor (anımsanıyor) olması da gerekmez. Ne de duygudaşlık kurulan duygunun, durumun asıl muhatabı olan ve ahlaken değerlendirilen kişide fiili olarak mevcut olması ve aynı duygunun yansıtılıyor olması gerekir. Bunların yerine, hayal gücü ahlaki duygudaşlık kurarken seyredilenleri, failleri ya da edime maruz kalanları içine yerleştirdiği anlatılar kurar, insan ya da nesnelere değil durumlara ve

koşullara yönelir ve yeniden-üretici ya da kopyalayıcı değil yaratıcı, canlandırıcı ve dönüştürücüdür. Hayal gücünün yaratıcı gücü, başkası ile yer değiştirmeyi, kendini başkasının yerine koymayı değil fakat başkası olmayı olanaklı kılar. Bir aktörün yaptığı gibi başkasının içinde olduğu durumu canlandırarak o durumu deneyimlemeyi sağlar ve duruma uygun duyguyu keşfetmeye izin verir. Böylece bu duyguya göre ahlaki yargı ortaya çıkar. Özellikle adalet talebinde hayal gücünün rolü vazgeçilmezdir. Adalet talebi, bir yanılısama olsa da, maktulün hayali acı ve hıncı ile kurulan duygudaşlık sonucunda ortaya çıkar.

Hayal gücünün etkinliği Smith'in tarafsız gözlemci kavramına da içerik kazandırır. Başkası tarafından seyrediliyor olmanın, onda duygulara sebep oluyor olmanın ve onun tarafından yargılanıyor olmanın farkındalığı, ahlaki benliğin ortaya çıkması ve ahlaki duyguların deneyimlenmesi için zorunludur. Smith ahlaki failin öz değerlendirme süreci için tarafsız bir gözlemcinin hayal edilmesinin gerekli olduğunu ileri sürer. Failin öz değerlendirmesi (kendi davranış, duygu ve karakterini ahlaki olarak onaylaması ya da kınaması) onun tarafsız bir gözlemci hayal etmesinde ve bu gözlemcinin bakış açısı ile kurduğu duygudaşlıkta temellenir. Hayal edilen tarafsız gözlemcinin perspektifi bize olması *gerekeni* sağladığı için ahlak alanında normatif bir otoriteyi temsil eder. Tarafsız gözlemciyi kurgulayan ve benliği seyredilen ve seyreden olarak ikiye bölen, hayal gücüdür. Sonuç olarak, Smith'e göre, diğer ahlaki benliklerin varlığını, onlarla duygudaşlığın kurulmasını, duyguların ahlaki boyutunu yani, duyguların imledikleri ahlaki değerleri, cezayı ve ödülü, kınamayı ve övgüyü, adalet talebini ve tarafsız gözlemcinin sağladığı öz değerlendirmeyi kapsayan insan yaşamında ahlaki olarak adlandırdığımız tüm belirlenimlerin ve durumların ortaya çıkışı hayal edebiliyor olmamıza bağlıdır.

Öz

Adam Smith'in Ahlak Kuramında Hayal Gücünün Rolü

Bu makale Adam Smith'in ahlak kuramında hayal gücüne atfettiği temel rolü görünür kılmayı amaçlamaktadır. Makalenin temel iddiası hayal gücünün yaratıcı, yönelimsel ve anlatsal etkinliği olmadan ahlaki özneliğin kurulamayacağı, ahlaki yaşantının var olamayacağı ve dolayısıyla ahlaki belirlenimlerin gerçekleşmeyeceğidir. İddia, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* isimli eserinde sunduğu ahlak kuramı ile sınırlandırılmıştır. Makalenin giriş bölümünde *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda Smith'in ahlaki onay ilkesini akıl, çıkar ya da duyguda temellendiren diğer kuramcılara karşı yönelttiği eleştirilerine yer verilecektir. Takip eden bölümde ahlaki değerlendirme süreci olarak ortaya koyduğu duygudaşlık (*sympathy*) fikri incelenecek ve duygudaşlığın hayal gücünün etkinliği olduğu gösterilecektir. Bu bölümde adalet talebinin de, ahlaki boyutunda, bir duygu sonucu ortaya çıktığı ve duygunun kaynağının kurgusal yer değiştirme olduğu vurgulanacaktır. Son olarak çözümlenecek kavram ise ahlaki failin kendi edimlerini, duygu ve davranışlarını onaylarken başvurmak için yarattığı tarafsız gözlemci (*impartial spectator*) kavramıdır. Smith tarafsız gözlemci kavramını tartışırken edimlerimizi gözetleyen bir seyirci kurgusunun ahlaki yaşantımızın merkezinde durduğunu vurgular. Smith'e göre ahlaki öznelik hem seyreden hem eyleyen olarak ikiye bölünmüş bir benlikte sürer. Bu son bölümde, ikili benliğin izleyen kısmını oluşturan ve değerlendirme mercii olarak atanan tarafsız gözlemcinin hayal gücünün bir kurgusu olduğu gösterilecek ve böylece ahlaki seyirle birlikte mümkün kılınan tüm ahlak dünyasının hayal gücünün ürünü olduğu açıklık kazanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Duygudaşlık, Hayal Gücü, Tarafsız Gözlemci, Ahlaki Duyguculuk, Ahlaki Duyu

Abstract**The Role of Imagination in Adam Smith's Moral Theory**

This paper aims to manifest the essential role that Adam Smith attributes to the imagination in his moral theory. The main claim of the paper is that without the creative, intentional and narrative activity of the imagination the constitution of moral subjectivity, the emergence of moral life and consequently the total moral determination is not possible. The claim is limited to the moral theory that Smith presents in his book *The Theory of Moral Sentiments*. In the introductory part of the paper, the critical ideas of Smith regarding the other moral theorists who ground the principle of moral approbation on reason, self-interest or sentiment will be presented. In the following part the concept of sympathy that Smith defines as the process of moral evaluation will be analyzed and it will be shown that the activity of sympathy is the activity of the imagination. In this part, it will also be claimed that the demand of justice, in its moral aspect, is the result of an emotion whose source is imaginative replacement. The last to be explained is the concept of impartial spectator who the moral actor creates in order to consult in her/his evaluation of her/his moral acts, sentiments and behaviors. In this last section it will be clarified that impartial spectator, assigned to be an evaluative authority, is a creation of imagination. While discussing the concept of impartial spectator, Smith emphasizes that the image of a spectator watching our acts stands at the center of our moral life. According to him moral subjectivity survives in a selfhood divided into an actor and a spectator. In this last section impartial spectator, the watching part in the double selfhood, will be manifested to be a creation of the imagination. Thus, the whole moral world made possible with this moral spectatorship is the creation of the imagination.

Keywords: Sympathy, Imagination, Impartial Spectator, Moral Sentimentalism, Moral Sentiment

Kaynakça

- Cohon, Rachel. (2018). "Hume's Moral Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 Edition). Ed. Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/hume-moral> (Erişim 01.05.2023)
- Darwall, Stephen. (1998). "Empathy, Sympathy, Care." *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 89, no. 2/3, 261-282.
- Fleischacker, Sam. (2012). "Sympathy in Hume and Smith: A Contrast, Critique, and Reconstruction." *Intersubjectivity and Objectivity in Adam Smith and Edmund Husserl içinde*, ed. Christel Fricke, Dagfinn Føllesdal, 273-313. Frankfurt, Paris, Lancaster, New Brunswick: Ontos Verlag.
- Frazer, Michael L. (2010). *The Enlightenment of Sympathy Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today*. New York: Oxford University Press.
- Fudge, Robert. (2009). "Sympathy, Beauty and Sentiment: Adam Smith's Aesthetic Morality." *Journal of Scottish Philosophy*, 7, 133-146.
- Göçmen, Doğan. (2007). *The Adam Smith Problem*. London, New York: Tauris Academic Studies.
- Griswold, Charles L. Jr. (1999). *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griswold, Charles L. Jr. (2006). "Imagination: Morals, Science, and Arts." *The Cambridge Companion to Adam Smith içinde*, ed. Knud Haakonssen, 22-57. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hume, David. (1888). *A Treatise of Human Nature*. Ed. L. A. Selby-Bigge. Oxford: Clarendon Press.
- Hume, David. (2015). *İnsan Doğası Üzerine bir İnceleme*. Çev. Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Hutcheson, Francis. (1756). *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections*. London: W. Innys, J. Richardson vd.
- Hutcheson, Francis. (2004). *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue in two Treatises*. Ed. Wolfgang Leidhold. Indianapolis: Liberty Fund.
- Kelly, Duncan. (2013). "Adam Smith and the Limits of Sympathy." *The Oxford Handbook of Adam Smith içinde*, ed. Christopher J. Berry, Maria Pia Paganelli, Craig Smith, 201-219. Oxford: Oxford University Press.
- Marshall, David. (1984). "Adam Smith and the Theatricality of Moral Sentiments." *Critical Inquiry*, 10, no. 4, 592-613.
- Müller, Leonardo André Paes. (2016). "The Philosophy of Adam Smith: Imagination and Speculation." *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I.

- Murteza, Gökhan. (2019). Ahlak, İktisat ve Bilim, Adam Smith Felsefesine Giriş. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Phillipson, Nicholas. (2013). "Adam Smith: A Biographer's Reflections." The Oxford Handbook of Adam Smith içinde, ed. Christopher J. Berry, Maria Pia Paganelli, Craig Smith, 23-36. Oxford: Oxford University Press.
- Rapheal, D.D. (2007). The Impartial Spectator. Oxford: Clarendon Press.
- Smith, Adam. (2018). Ahlaki Duygular Kuramı. Çev. Derman Kızılay. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Smith, Adam. (2004). The Theory of Moral Sentiments. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Craig. (2020). Adam Smith, Cambridge: Polity Press.